

УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ

Омелян Вішка
Торунь, Польща

УКРАЇНЬСЬКА ПОЛІТИЧНА ЕМІГРАЦІЯ У ПОЛЬЩІ (1920 – 1939)

В даній статті розглядається історія та діяльність української політичної еміграції в Польщі в 1920 – 1930 рр. Зокрема, зосереджується увага на причинах, передумовах та мотивах, які спонукали політичних емігрантів України шукати притулок на території Польщі; подається характеристика умов, в яких перебували емігранти на території цієї країни.

Ключові слова: українська політична еміграція, Польща, табори інтернованих вояків, УЦК, Українська Станиця.

In this article a problem of Ukrainian political emigration in Poland in 1920 – 1930 is raised. In particular, reasons, premises, motives, that induced Ukrainian political emigrants to take refuge on the territory of Poland, are taken into consideration; there is a characteristic of the conditions under which the emigrants resided on the territory of this country.

Key words: Ukrainian political emigration, Poland, camps for interned soldiers, UCC, Ukrayinska Stanytsya.

Велика хвиля біженців з Наддніпрянської України прибула до Польщі в листопаді 1920 р. Причиною цього стала мілітарна поразка армії Української Народної Республіки, яка не витримала наступу переважаючих військ советської Росії. У середині листопада з Кам'янця-Подільського виїхали члени уряду УНР і Голова Директорії Симон Петлюра, крім того на еміграцію вийшла багатотисячна група цивільної людності. Тиждень пізніше власну територію залишила українська армія – 21 листопада перейшла Збруч та була розташована польською владою у таборах інтернованих. Наприкінці 1920-го року в Польщі опинилося близько 35 тисяч українських вихідців.

В квітні 1920 р. у Варшаві було підписано польсько-українську угоду для протистояння советській Росії, яка вже загарбала Наддніпрянську Україну й готовилась до інвазії на Польщу. Польща визнавала незалежність Української Народної Республіки, а ця зате зрікалася претензії на Східну Галичину. Інтегральною части-

ною документа була військова конвенція, яка врегульовувала, між іншим, принципи формування з польською допомогою українських військових сил та взаємні зобов'язання під час спільного наступу проти советських військ.

Спільна польсько-українська офензива проти советської Росії вирушила 25 квітня того ж року. Похід на Київ проходив під гаслом: За нашу і вашу свободу. В цій операції приймала участь, формована на Поділлі, українська дивізія, яку потім окреслювали 3 Залізною дивізією та формована навесні 1920 р. 6 Стрілецька дивізія. Від початку травня 1920 року також 1 Запорізька, 2 Волинська і 4 Київська – вони вийшли з заплля ворога, об'єдналися з 3 Залізною дивізією і відтак обсадили південний відрізок проти більшовицького фронту. Уже в ході кампанії було формовано 5 Херсонську і Кінну дивізії.

Під час весняної кампанії російські війська були витиснені зі значної частини правобережної України, також з Києва. У червні, однак, більшовики перейшли до контрнаступу – Кінна армія Семьона Будьонного прорвала фронт і союзницькі війська мусіли поспішно відступити на захід. Шоста Стрілецька дивізія вела вичерпні бої з наступаючими більшовиками від Києва аж до Холма і Красноставу. В середині серпня доля війни відвернулась – польські війська здійснили успішний контрнаступ з лінії річки Вепш на висунуті аж під Варшаву війська Міхаїла Тухачевського. Це чудо над Віслою було можливе також завдяки підрозділам 6 Стрілецької дивізії УНР, яка спершу брала участь в охороні польських військ, що групувалися за річкою Вепш, а потім у затриманні наступу кінноти Будьонного на Замостя. Решта українських дивізій забезпечувала південний фланг фронту перед наступами російських частин Александра Єгорова. Попри побоювання польської сторони, українці виконали умови угоди. Згрупування Тухачевського і Єгорова були розбиті і фронт пересунувся на схід; на українському напрямі за Збруч та Горинь.

Умов квітневої угоди не дотримали, однак Польща – у жовтні підписала з советською Росією мирні прелімінарії і тим самим польсько-український союзницький договір був поляками розірваний. Українське військо ще понад місяць проводило самостійні операції на Поділлі, не змогло, однак, подолати більшовиків. У цій безвихідній ситуації притулок своєму зрадженому союзнику дала Польща. В середині листопада на захід подалися члени уряду УНР, урядові службовці і голова держави Симон Петлюра. Окрім того багато тисяч цивільної людності – всього близько 7 тис. осіб. Державні структури було розташовано здебільшого в Тарнові. Тиждень пізні-

ше Збруч пересікло військо та було на території Польщі інтерноване в таборах у Ланцуті, Вадовицях, Каліші, Александрові Куявському, Ченстохові і Піотркові Трибунальському. За даними українського командування наприкінці листопада 1920 року в Польщі опинилося близько 27 тис. вояків.

Восени 1920 р. весь петлюрівський табір сподівався, що залишає Україну на окреслений, недовгий час і вже найпізніше навесні 1921 р. всі матимуть можливість повернутися на Батьківщину. Військо зберегло свою структуру, в таборах велася, м. ін., військова підготовка. Збройна вилазка восени 1921 р. на Україну кількох військових груп, однак, закінчилася невдачею і окупація краю советською Росією розтягнулася на довгі роки. Для більшості вихідців еміграція перетворилася на постійну. Лише невелика частина біженців повернулася в рідні сторони, натомість багато з них виїхало в середині двадцятих років з Польщі до інших країн.

Українська еміграція була диференційована – вона різнилася щодо матеріального та інтелектуального стану, щодо поглядів на громадські справи і навіть політичні, хоча здебільшого це були соціалісти. Однак, ця розмаїтість серед емігрантів не виходила за межі однієї спільної ідеї – ідеї української державності, одного спільного прагнення – відновлення суверенної держави. Якщо причиною залишення ними рідного краю й перебування на чужині стала поразка визвольних змагань то українські біженці були політичними емігрантами – подальше перебування в краю загрожувало їм репресіями та навіть смертною розправою з боку політичних суперників.

Приблизно 90% української еміграції у міжвоєнній Польщі становили особи пов'язані з Українською Народною Республікою – її державними структурами і армією. Визнаним лідером цієї частини української еміграції був Симон Петлюра, а відтак цілий політичний табір названо петлюрівським, а всіх, хто до нього належав – петлюрівцями. Серед емігрантів були переважно чоловіки, більшість з них – військові; на жінок припадало близько 10% всієї групи.

У Тарнові під час війни проти більшовицької Росії у 1920 р. двократно затримувалися владні структури Української Народної Республіки, а восени того ж року залишилися на довше. (Група співробітників центральних установ УНР перебувала також в Ченстохові). Крім членів уряду й урядовців адміністрації в Тарнові знайшлися численні політики, партійні діячі, науковці – бувші викладачі Українського Кам'янецького університету. Тарнів на короткий час став найважливішим осередком української політичної еміграції

в Польщі. У 1921 р. вона створила тут численні організації, школи, видавництва, військово-історичний музей-архів, виходила українська преса. Тут було засновано Український Народний Університет (остаточно його локалізовано в Ланцуті) та приватну українську гімназію.

Деякий час у Тарнові працював уряд УНР та покликаний на початку 1921 р. пара парламент – Рада Республіки. Державні установи були, однак, скорочені і їх функції перебирали інші – Центральне бюро біженців та відділ Українського товариства допомоги біженцям з України та їх родинам. Тарнів, однак, не довго заживав «слави» найважливішого осередку української еміграції в Польщі. Провінційне місто не дуже то й надавалося на політичний центр еміграції, а місцева влада не прагнула затримати її у себе. Значення Тарнова впало разом з покликанням у Варшаві Українського Центрального Комітету. Після переїзду С. Петлюри з Тарнова до Варшави, столиця Польщі в кінці 1921 року стала виконувати роль українського еміграційного державного центру, а згодом також і культурно-освітнього.

У підписаному у березні 1921 р. у Ризі польсько-советському трактаті передбачено, що на території сигнатаріїв не будуть толеровані еміграційні уряди. Необхідним стало покликання в Польщі української аполітичної організації, яка репрезентувала б інтереси земляків-емігрантів, замінила редуковані до мінімуму з політичних причин еміграційні державні структури Української Народної Республіки. Такою організацією став покликаний в середині 1921 р. Український Центральний Комітет. Комітет був щоправда задуманий як прикриття діяльності уряду УНР, але незабаром він перетворився на самоврядну та незалежну організацію.

Фундаторами УЦК виступили вищі державні функціонери УНР – А. Ніковський, П. Пилипчук і А. Лукашевич, пізніше – згідно до статуту УЦК – до його керівного складу було кооптовано ще 15 осіб. Комітет незабаром було реорганізовано, а на II-му з'їзді еміграції у 1928 р. перетворено в громадську організацію – Товариство «Український Центральний Комітет у Польщі». Воно скупчувало переважну більшість українських політичних вихідців проживаючих в міжвоєнний період в Польщі.

Майже зараз після розміщення війська розпочалися перетасування. Більші передислокації відбулися 1921 р. – від листопада того ж року інтерновані петлюрівці проживали вже лише в трьох таборах: Стшалкові, Каліші і Щипіорні біля Каліша. У вересні 1922 р.

українців інтернованих в Стшалкові було переведено до Каліша. Кількість інтернованих систематично зменшувалася. У весняно-літньому сезоні формовано робітничі групи, які були керовані до праці в рільничих господарствах, військових підрозділах та публічних установах. Багато хто не повертав до табору. Польська влада, зацікавлена ліквідацією таборів, не запобігала цим практикам, якщо втікачам вдалося знайти працю і здобути дозвіл місцевої влади на замешкання. Дедалі робітничі відділи були керовані на постійну роботу, зокрема на лісорубках у північно-східних районах краю.

Наприкінці 1923 р. в таборах перебувало ще дещо понад 3 тисячі українців – серед них було немало осіб похилого віку, жінок з дітьми, інвалідів. Коли у першій половині 1924 р. було ліквідовано останні табори в Щипіорні та Каліші – всіх здатних до праці було забезпечено картами побуту та дозволено на замешкання там, де знайшли працю, за умов отримання дозволу на це місцевої влади. Кілька сотень осіб – хворих, інвалідів, старців, генералів і вищих рангом офіцерів з родинами – залишилось в Каліші у відкритій 1 серпня того ж року Українській станиці. Опіку над ними перебрало на себе Міністерство праці і суспільної опіки. Таким чином проблема інтернованих українських вояків у Польщі перестала існувати – вона переросла в проблему розпорошеної української політичної еміграції.

У міжвоєнний період у Станиці, м. Каліші та околиці скупчилось після інтернування до 1,5 тисячі наддніпрянців. Ще під час інтернування постали в Каліші численні організації й установи. Серед них: Українське товариство допомоги емігрантам з України та їх родинам у Каліші і його видавництво «Чорномор», Товариство «Самопоміч», Українське воєнно-історичне товариство, Спілка українських воєнних інвалідів. У Станиці існувало, м. ін., Товариство вояків б. Армії УНР та Союз українок емігранток. Все це дозволяє ствердити, що Українська станиця разом з переліченими організаціями й установами становила другий, після Варшави, центр суспільно-культурного життя української еміграції в Польщі.

Українська Станиця, єдина такого роду гуманітарна установа, була важливим досягненням УЦК. У 1924 – 1930 рр. мешкало у ній пересічно 650-750 осіб, а відтак систематично зменшувалася – восени 1935 тут було 460, а у вересні 1938 р. лише 277 осіб. Влада в Станиці належала визначеній Комітетом управі, яка працювала на основі окремого регламенту. У її склад входили два відремонтовані великі й два менші бараки, а разом з тим кухні, пекарні, майстерні,

склади, електростанція і водонапірна. Догляд за порядком і охорона Станиці здійснювала станична сторожа підлегла відповідному референту. Санітарно-лікарський догляд виконував повітовий лікар, який приймав хворих три рази на тиждень в станичній амбулаторії.

Українська Станиця мала характер трудової колонії. Субсидії на утримання Станиці і харчування жителів надходили від Міністерства праці і суспільної опіки за посередництвом УЦК у вигляді щомісячних асигнувань. Виплати меншали й Станиця була в тяжкій ситуації, зокрема, у початкових 30-х роках. У 1933 р. Станиця придбала поруч ділянку, де завела яринно-овочевий город. Прибутки полегшували ситуацію. Інтегральною частиною Станиці був Дім українського інваліда у м. Каліші, в якому проживало 30-50 пансіонерів.

Невдовзі після відкриття Станиці в ній розгорнулася освітня й культурна праця. У 1921 – 1933 роках тут працювала Гімназія ім. Т. Шевченка. Учнями гімназії були не лише українські емігранти, були прийомані також галичани. З табірних засобів постала станична бібліотека, яка у 1938 р. налічувала 1.550 книжок та журналів. Окрім того постала Початкова школа ім. С. Петлюри. У 1925 р. Союз українок емігранток заснував у Станиці дитячий садок. В Станиці діяли два хори та драматичний гурток, видавалася преса. Релігійні потреби мешканців Станиці та емігрантів з Каліша й околиць задовольняла станична церква св. Покрови.

Як управа Станиці, так і згадані організації влаштовували численні свята, м. ін., річниці проголошення самостійності України, шевченківські роковини, роковини смерті С. Петлюри. В Станиці відбувалися також дивізійні свята.

На початку 1939 р. польська влада прийняла рішення про ліквідацію Станиці. Причиною такого рішення була загроза з боку Німеччини, кошти утримання та значна декапіталізація будинків. Евакуйовано нездатних до праці, а решта мала залишити Станицю до 10 травня цього ж року. Рішенням ген. В. Сальського та Головної управи УЦК – управителю І. Литвиненку було наказано евакуацію до Львова архіву та бібліотек. Процес ліквідування Станиці продовжувався декілька місяців, але він до вибуху війни не був завершений.

Починаючи з 1923 р. Український Центральний Комітет вживав активних заходів для консолідації розпорошених по всій Польщі емігрантів, створюючи з цією метою місцеві відділи. Впродовж усього міжвоєнного періоду в Польщі було (у різний час) засновано й діяло близько ста таких клітин різного організаційного рівня.

Крім цього на основі статуту УЦК у Польщі було зареєстровано багато споріднених організацій – студентських, жіночих, культурних, освітніх, допомогових. З Комітетом співпрацювали також інші еміграційні установи, які були зареєстровані окремо на підставі їх власних статутів.

Початок 20-х рр. був часом напруженої організаційної роботи, до того ж у несприятливих умовах, коли виконавча влада у Польщі зосереджувалася в руках центристсько-правих сил. В цей період безперечним досягненням еміграції стало отримання нею права азилу, створення в Каліші згаданої Української станиці, підшукування роботи для значної маси емігрантів у Польщі та інших країнах, поліпшення побуту воєнних інвалідів, допомога академічній молоді, розгортання культурно-освітньої роботи. Крім співпраці з польською владою та гуманітарними організаціями Речі Посполитої, УЦК налагодив контакти також з представництвами Ліги Націй.

Після повернення до влади Ю. Пілсудського в житті еміграції спостерігалось пожвавлення, з'явилися надії на зміну несприятливої міжнародної ситуації, і навіть – на повернення до Батьківщини. Проте невдовзі українські емігранти пережили велике потрясіння, обумовлене загибеллю Симона Петлюри. Однак українці вийшли з цього зміцнені – це був час гуртування довкола ідеї української державної незалежності. Всупереч сподіванням Москви мертвий Петлюра з того часу уявляв собою набагато більшу небезпеку для більшовицького режиму аніж живий – для української еміграції він став мучеником, символом боротьби за незалежність Батьківщини.

Час перебування на еміграції був пов'язаний з постійними обмеженнями та бідністю, що зокрема проявилось на початку 30-х рр. коли через економічну кризу й безробіття вони потерпали найбільше. В середині 30-х рр. значна частина емігрантів вже не могла працювати через похилий вік, навіть якби підшукування роботи не становило проблеми. А отже, потреба у гуманітарній допомозі збільшилась і це у час, коли Українська Станиця після реорганізації перестала приймати нових жителів.

Присутність у Варшаві у міжвоєнний період українських емігрантських державних структур, хоча скорочених та діючих неявно, зокрема присутність Ради та Головної управи Українського Центрального Комітету, присутність багатьох науковців, артистів, журналістів, генералітету, партійних і суспільних діячів, студентів та створених ними організацій і товариств – все це справило те, що столиця Польщі була у той час безперечно наймогутнішим центром

суспільно-культурного та наукового життя української політичної еміграції.

Серед низки організацій діючих у Варшаві були, м. ін. Українська студентська громада, Союз українок емігранток, Спілка українських інженерів та техніків, Товариство вояків б. Армії УНР, Товариство ім. Симона Петлюри, Український клуб, Український національний хор ім. М. Лисенка, Школа ім. Л. Українки, Товариство «Українська школа на еміграції», Товариство допомоги студентам-українцям у Варшаві, Правниче товариство, Рада «Хреста Симона Петлюри», Український Науковий Інститут, Українське воєнно-історичне товариство, Літературний гурток «Мистецтво», Мистецький гурток «Спокій», Міжорганізаційний комітет допомоги українським безробітним емігрантам, Український еміграційний комітет допомоги голодній Україні, Українське видавниче товариство «Варяг», Українське товариство Ліги Націй. Тут мала свій осідок організація, яка скупчувала не лише українців – Клуб «Прометей».

Польська влада обмежувала поселення українських емігрантів у східних воєводствах, зокрема в Галичині. Тому групи українських емігрантів були тут менші. Вони, як правило співпрацювали з місцевим українським населенням – у Львові в рамках Товариства допомоги емігрантам з України. Рішенням емігрантських владних структур у Львові не було українських емігрантських студентів. У Кракові студентська емігрантська громада була невелика – домінували тут «вихідці» з Галичини. Члени місцевої петлюрівської колонії, хоча покликали свій відділ УЦК, користувався часто культурно-освітніми офертами краківських галицьких українців.

На початку 30-х рр. перед емігрантами постала нова проблема – підросло молоде еміграційне покоління, якому необхідно було забезпечити виховання в державницькому дусі та створити сприятливі умови для навчання. Безперечним досягненням стало заснування початкової школи у Варшаві, відновлення роботи аналогічного закладу в Станиці, будівництво бурси для дітей емігрантів у Перемишлі. Звичайно, ці заклади не могли задовольнити навіть мінімальні потреби. Значний вклад в наукову справу вніс нововідкритий Український Науковий Інститут у Варшаві, а в економіку – засновані два рільничі господарства в Каліші та Кривиці.

Крім заходів, спрямованих на корисне унормування правового статусу емігрантів у Польщі, поліпшення їх матеріального становища та умов культурного розвитку, завданням УЦК була боротьба за державну незалежність України, репрезентація інтересів поневоле-

ного українського народу перед світовою спільнотою, виповнювання ролі його збірного дипломатичного представника. Разом з тим, Комітет намагався запобігти розкладовій діяльності советської агентури у середовищі емігрантів, одним з основних завдань якої була дезорганізація українського суспільного життя. Важливим напрямком діяльності УЦК була і протидія пропаганді іншого політичного противника українства – російської еміграції, чільні представники якої не визнавали українців окремим народом та заперечували їх право на державну незалежність. Для координування заходів такого роду українська наддніпрянська еміграція наприкінці 20-х рр. створила Головну Еміграційну Раду. Крім того у Польщі було засновано Клуб «Прометей», який об'єднував вихідців з поневолених Росією країв.

Значення петлюрівського політичного табору для України є незаперечним – він спричинився до створення суверенної Української Народної Республіки та вживав всіх заходів для утвердження її незалежності. Активна політична діяльність петлюрівців в еміграції дозволила зберегти безперервність української державної влади, аби у відповідний час передати символічні клейноди владі відродженої незалежної України. Натомість для Польщі проблема Державного Центру УНР в екзилі та наддніпрянської еміграції була в міжвоєнний час справою другорядною, і навіть маргіальною. Проте українська еміграція створила певні вартості й для Польщі, бо її представники разом з поляками розбудовували, в міру своїх сил і здібностей, відроджену незалежну Польщу. Українські вчені та артисти внесли свою лепту в розвій польської науки й культури, інженери сприяли розвитку польської металургії та рільництва, група досвідчених старшин підсилила офіцерський корпус Війська Польського. Але більшість емігрантів була змушена тяжко працювати на будовах, у численних рільничих маєтках, в цукроварнях і на цементних заводах, на лісорубках і в тартаках – щиросердно віддячившись Польщі та її громадянам за допомогу й гостинність. Крім того, кільканадцять тисяч українських чоловіків мало й певне демографічне значення, особливо в силу того, що вона зазнала значних людських втрат під час воєн. Зрештою, достатньо переглянути лише список прізвищ у цій монографії, щоб переконатися, як багато з них повторюється сьогодні серед польського населення.

Справжнім ударом для української еміграції в Польщі було підписання у 1932 р. польсько-советського договору, після чого їх надії на повернення до Батьківщини ставали щораз все більш ілюзорни-

ми. Відтак почастишали дрібні внутрішні протиріччя, що точилися серед еміграції від самого початку її перебування у Польщі, і які тепер перетворились в поважні суперечки. На адресу керівництва Українського Центрального Комітету, а ширше й проводу УНР, почали луhati звинувачення з боку т.зв. опозиційної групи, створення якої, без сумніву, ініціювалося советською агентурою. Боротьба за збереження моралі, за єдність, за вірність політичній концепції відновлення суверенної української держави, продовжувалась.

Попри всі труднощі цього періоду українська еміграція в Польщі зуміла знайти в собі сили для відсічі опозиційним елементам й надалі займала важливе місце в боротьбі за українську справу на міжнародній арені. Наприкінці 1936 р. справа дійшла до примирення та розрядження нервової атмосфери. Численні візити (особливо після останнього з'їзду української еміграції в 1937 р.) членів Головної управи УЦК до місцевих осередків організації допомогли у наведенні порядку й до певної міри сприяли поживленню їх діяльності. Але в багатьох випадках сили старих діячів вже вичерпались, а замінити їх не було ким. Останні передвоєнні роки пройшли під гаслом єдності та прагнення до економічної незалежності. Важко оцінити – на скільки все це впливало з усвідомлення необхідності продовження конструктивної праці, а на скільки з втоми, збайдужіння до національної справи, примирення з долею. Водночас значна кількість емігрантів і надалі очікувала якихось змін та щиро вірило Роману Смаль-Стоцькому, який на згаданому з'їзді заявив, що з'їзд цей буде останнім, а емігранти незабаром повернуться на рідні землі.

У 1939 р. відділи Українського Центрального Комітету, що діяли на західних теренах Польщі, включених до Німеччини (Westpreussen, Wartheland), були перейменовані на філії Української громади в Німеччині (Ukrainische Gesellschaft in Deutschland) з осідком у Берліні. На решті польської території відділи УЦК перестали існувати. В Генеральному Губернаторстві (Generalgouvernement) багато емігрантів включилися у роботу Українського Допомогового Комітету, а відтак заснованого в квітні 1940 р. у Кракові Українського Центрального Комітету на чолі з В. Кубійовичем. Цей Комітет репрезентував справи українців на цій території перед німецькою владою. Але попри те, що петлюрівці співпрацювали з цією організацією, її не можна вважати правонаступником еміграційного УЦК.

Натомість емігранти зі східних воєводств вже на початку війни отримали змогу ближче «познайомитися» з советською владою. Це знайомство, як правило, мало трагічні наслідки – емігрантів аре-

штоували і часто без ніякого слідства й суду розстрілювали або вивозили до віддалених східних районів. Ворогами Советського Союзу були всі українці, які емігрували й не захотіли повернутися до «комуністичного раю». Наприкінці світової війни, незадовго до приходу советських військ, значна кількість емігрантів вирушила на Захід. Цей крок, як виявилось, був виправданий – багатьох з тих, хто залишився, було депортовано на схід до таборів, часто з дружинами й дітьми, які з советською державою нічого спільного не мали. Вони були репресовані не лише за антисовєтську діяльність, а просто за сам факт перебування на еміграції, бо таким чином підтримували міжнародну буржуазію. Депортаційні акції проводили спеціальні групи НКВД та воєнні комендатури, політично активними емігрантами займалася контррозвідка Червоної армії «Смерш». Починаючи з літа 1945 р. польська комуністична влада деякий час продовжувала вживати репресії по відношенню до представників довоєнної «білої еміграції», застосовуючи у т. ч. й депортації.

Таким чином слова Смаль-Стоцького сказані на емігрантському з'їзді у 1937 р., збулися лише на половину – з'їзд був останнім, але повернутися на вільну Україну вихідцям не вдалося, хіба що в якості репресованих для відбуття покарання. Навпаки – постарілі та виснажені, але вже якось прилаштовані до емігрантських умов життя – вони мусили вдруге покидати свої садиби, так само як у 20-х рр., залишаючись знов без сімей. Ледве трохи загоїлися їх психологічні рани, як вони знову мали пережити нові потрясіння.

На сьогоднішній день українська політична еміграція у Польщі – кількісно скорочена через виїзди до інших держав, розпорошена по краю ще до війни й частково асимільована, пересічена й розкидана по всіх усядах під час війни та перших повоєнних років, поділена новим державним кордоном – перестала фактично існувати як єдина цілість. Про існування багатотисячної колись української еміграції нагадують лише некрополії, наведені в книзі прізвища та відроджена в декількох осередках традиція вшанування пам'яті полеглих та померлих – тих емігрантів-українців, які опосередково спричинилися до відродження у дев'яностих роках незалежної України.